

Literatura rosyjska wobec upodmiotowienia zwierząt

W kręgu zagadnień ekofilozoficznych

Zwierzętom, którym nigdy nie wynagrodzimy ich cierpień...

Justyna Tymieniecka-Suchanek

Literatura rosyjska

wobec upodmiotowienia zwierząt

W kręgu zagadnień ekofilozoficznych

Wydanie II
poprawione i uzupełnione

Redaktor serii: Historia Literatur Słowiańskich
Piotr Fast

Recenzenci I wydania
Halina Chałacińska
Krzysztof Łastowski

Spis treści

Przedmowa do II wydania

— 7 —

Wprowadzenie

— 13 —

Rozdział I

Wokół podmiotowości osobniczej i gatunkowej zwierząt. Moralny status zwierząt na tle rozwoju myśli ekofilozoficznej (nie tylko rosyjskiej)

— 27 —

Rozdział II

Zwierzę jako osoba / rzecz / gorszy byt w literaturze rosyjskiej drugiej połowy XIX wieku. Fiodor Dostojewski, Lew Tołstoj i inni

— 73 —

Rozdział III

Literatura rosyjska pierwszej połowy XX wieku o „braciach mniejszych”. Od Wielimira Chlebnikowa do Daniła Andriejewa

— 153 —

Rozdział IV

Wpływ doświadczeń XX wieku na tendencje ekoetyczne w powojennej i współczesnej literaturze rosyjskiej. Od ludobójstwa do bioetyki

— 243 —

Zakończenie

— 349 —

Wybrana bibliografia

— 355 —

Резюме

— 375 —

Summary

— 377 —

Jeżeli o sprawach etyki i moralności będziemy mówili językiem sprzed Freuda, Bretona, Buñuela, będziemy mówić przeciw doświadczeniu naszego pokolenia.

Jerzy Nowosielski: *Mysli*

Potrzebne jest nam inne, mądrzejsze i może bardziej mistyczne, pojmowanie zwierząt. Dobrotliwie spoglądamy na nie z góry, użalamy się nad ich tragicznym losem, który przeznaczył im postać dalece niższą od naszej. I tu się mylimy. Albowiem człowiek nie powinien oceniać zwierząt swoją miarą. Skończone i całkowite poruszają się w świecie starszym od naszego; obdarzone przedłużeniami zmysłów, które my dawno już utraciliśmy albo jakich nigdy nie osiągnęliśmy: żyją podług głosów, których nigdy nie usłyszymy. Nie są one ani naszymi braćmi, ani poddanymi, to inne społeczności wraz z nami schwywane w sieć życia i czasu, współwięźniowie wspaniałości i mozołu ziemi.

Henry Beston: *Dom na krawędzi*

Przedmowa do II wydania

Niniejsza książka była w Polsce pierwszą literaturoznawczą monografią autorską w całości poświęconą zwierzętom i, jeszcze do niedawna, stanowiła jedyne tego typu opracowanie spod znaku *animal studies*¹. Doczekała się też wielu pozytywnych recenzji w kraju i za granicą².

¹ Najwcześniejsze monografie z zakresu literaturoznawstwa poświęcone *animal studies* pojawiły się trzy lata po opublikowaniu mojej książki. Są to: P. KRUPIŃSKI: „Dlaczego gęsi krzyczały?": zwierzęta i Zagłada w literaturze polskiej XX i XXI wieku. Warszawa 2016; A. BARCZ: *Realizm ekologiczny: od ekokrytyki do zookrytyki w literaturze polskiej*. Katowice 2016; M. RUTKOWSKA: *Psy, koty i ludzie: zwierzęta domowe w literaturze amerykańskiej*. Lublin 2016. Ostatnio ukazała się praca A. FILIPOWICZ: *(Prze)zwierzęcenia: poetyckie drogi do postantropocentryzmu*. Gdańsk 2017.

² J. LEJMAN: „Dusza rosyjska” — od reifikacji do upodmiotowienia zwierząt. Justyna Tymieniecka-Suchanek, *Literatura rosyjska wobec upodmiotowienia zwierząt. W kręgu zagadnień ekofilozoficznych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2013, ss. 376. „Wschodni Rocznik Humanistyczny”. T. IX. Lublin-Radzyń Podlaski 2013, s. 408—410; K. WOJCIECHOWSKI: *Nie zabijajcie nam gołębi!* „Dzikie Życie” 2013/2014, nr 12/01, s. 23—24; G. CZERWIŃSKI: *Zwrot prozwierzęcy w rusycystyce? Kilka słów o książce Justyny Tymienieckiej-Suchanek*. „Dzikie Życie” 2013/2014, nr 12/01, s. 25—26; А.И. Смирнова: „Вестник МГПИУ”. Серия: „Филология. Теория языка. Языковое образование” 2014, № 2(14), s. 131—133; P. KRUPIŃSKI: *Historia nie tylko jednego konia. Wyznania zawstyżonego mięsożercy. Justyna Tymieniecka-Suchanek, Literatura rosyjska wobec upodmiotowienia zwierząt. W kręgu zagadnień ekofilozoficznych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2013, s. 374. „Jednak Książki. Gdańskie Czasopismo Humanistyczne” 2014, nr 2, s. 212—217, [online: <http://cwf.ug.edu.pl/ojs/index.php/JednakKsiazki/article/view/153/92>]. Ukazała się skrócona wersja tej recenzji w j. rosyjskim (П. Крупинский: *История не только лошади*) na łamach periodyku „Новая Польша” № 7—8/2014, [online: <http://www.nowpol.ru/index.php?id=10>]; D. DZWONKOWSKA: *Justyna Tymieniecka-Suchanek, Literatura rosyjska wobec upodmiotowienia zwierząt. W kręgu zagadnień ekofilozoficznych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2013, ss. 374. „Studia Ecologiae et Bioetica” 2015/1, T. 13, s. 197—202. Г. ЧЕРВИНСКИЙ: *Рождение «animal studies» в польской русистике?* (J. Tymieniecka-Suchanek. *Literatura rosyjska wobec upodmiotowienia zwierząt. W kręgu zagadnień ekofilozoficznych*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego. 2013.). „Руски језик као инословенски” (online: <http://www.slavistickodrustvo.org.rs/izdanja/RJKI.htm>). Књига VII (2015). *Савремено изучавање руског језика и руске културе у инословенској средини*. Славистичко друштво Србије. Београд 2015, s. 230—234; B. PAWLETKO: *Nowy impuls w rozważaniach ekofilozoficznych*. „Akcent” 2016/1, s. 154—157. Na temat książki we fragmencie swojej „zbiorowej” recenzji pisała A. BARCZ: *Bio-Polska*

Nie ukrywam, że pełną zaangażowania pracą nad nią w pewnym sensie traktowałam jak pisanie manifestu zooetycznego, w którym „do głosu” dochodzi/ą zwierzę/ta jako podmiot/y. Powstał zatem przewodnik dotyczący złożonych relacji człowiek — zwierzę/ta w prozie i poezji rosyjskiej od połowy XIX do końca XX wieku, który można by było jeszcze uzupełnić i udoskonalić. Podporządkowanie obszernego i różnorodnego materiału tylko jednej tezie było, oczywiście, subiektywne, ryzykowne i niełatwe, dlatego przyznam, że z perspektywy czasu podziwiam swą odwagę. Dzisiaj nie jest już ona tak potrzebna, by publikować prace o zwierzętach (zwłaszcza awansowe). Wbrew pesymistycznej diagnozie Moniki Bakke sprzed kilku lat, zwierzęta wreszcie stały się w Polsce poważnym tematem badawczym, który już nie posiada nacechowanego pejoratywnie znamienia „ciekawostki” czy „odskoczni” od prawdziwej nauki³.

Aktualnie studiów wokół problematyki relacji ludzi i zwierząt zdecydowanie przybywa, co widać szczególnie w renomowanych czasopismach humanistycznych, takich jak „Teksty Drugie” czy „Polska Sztuka Ludowa. Konteksty” opracowanych (wielu)autorskich, a nawet nowych seriach i antologiach; wszystkich nie sposób tu przywołać⁴. Jeśli do tego dodamy liczne monografie zagraniczne przetłumaczone na język polski (np. Fransa de Waala lub Érica Baratay’a), okaże się, że czytelnicy mają do czynienia z prawdziwą uczcią intelektualną, która może zaspokoić nawet wilczy apetyt na „zwierzoznawstwo”. W Polsce powstało nowe interdyscyplinarne e-czasopismo naukowe „Zoophilologica. Polish Journal of Animal Studies”. Obserwujemy również znaczący wzrost liczby konferencji i seminariów poświęconych wyłącznie problematyce zwierzęcej (a nawet odrębnym gatunkom zwierząt)⁵, dzięki którym środowisko polskich bada-

biblioteka: splot języków. „Wakat” 2015, nr 3. Numer specjalny *BioPolska*. [online: <http://wakat.sdk.pl/bio-polska-biblioteka-splot-jezykow/>].

³ M. BAKKE: *Studia nad zwierzętami: od akademii do aktywizmu i z powrotem?* „Teksty Drugie” 2011, nr 3, s. 194, 202.

⁴ Zob. np.: D. PROBUCKA: *Filozoficzne podstawy idei praw zwierząt*. Kraków 2013; *Wilki i ludzie: małe kompendium wilkologii*. Red. D. WĘŻOWICZ-ZIÓŁKOWSKA, E. WIECZORKOWSKA. Katowice 2014; *Człowiek w relacji do zwierząt, roślin i maszyn*. T. I, T. II. Red. J. TYMIENIECKA-SUCHANEK. Katowice 2014; *Po humanizmie: od technokrytyki do animal studies*. Red. Z. ŁADYGA, J. WŁODARCZYK. Gdańsk 2015; *Zwierzęta i ich ludzie: zmierzch antropocentrycznego paradygmatu*. Red. A. BARCZ, D. ŁAGODZKA. Warszawa 2015; *Ptaki. Przeploty*. Red. B. MYTYCH-FORAJTER, K. JAGLARZ. Katowice 2015; *Emancypacja zwierząt?* Red. E. ŁOCH, A. TRZEŚNIEWSKA, D. PIECHOTA. Lublin 2015; *Biological turn. Idee biologii w naukach humanistycznych*. Red. D. WĘŻOWICZ-ZIÓŁKOWSKA, E. WIECZORKOWSKA. Katowice 2016 i in. Serię Zielona Historia Literatury zainicjował tom *Emancypacja zwierząt?*. Z antologii warto wymienić opracowanie B. MYTYCH-FORAJTER: *Zwierzęta na zakręcie...*

⁵ Niektóre z nich są organizowane cyklicznie, np. od 2013 r. co dwa lata odbywają się interdyscyplinarne konferencje z cyklu „Człowiek — Inny / Obcy Byt” (Uniwersytet Ślą-

czy integruje się i współpracuje. Niestety, w polskiej rusycystyce nadal — poza kilkoma artykułami⁶ — brak zainteresowania tą problematyką⁷. Pewien „zwrot zwierzęcy” nastąpił w Rosji, czego przykładem jest numer almanachu „Russkij Mir” wydany pod redakcją Tatiany Goriczewej oraz monografia Oksany Timofiejewej⁸.

Natomiast moja monografia, w całości odnosząca się do literatury rosyjskiej, zyskała nieoczekiwanie czytelników spoza rusycystycznych, a co więcej poza-humanistycznych kręgów odbiorców. Czytelnicy ci niejednokrotnie zgłaszali potrzebę wznowienia pracy, zawierającego jednak tłumaczenia na język polski wszystkich przywoływanych przez mnie tytułów i cytatów. Najważniejszym zatem powodem przygotowania kolejnego poprawionego wydania książki, poza od dawna wyczerpanym nakładem, jest ułatwienie jej odbioru szczególnie tym czytelnikom, którzy nie mogli w pełni korzystać z jej zawartości, gdyż nie znali cyrylicy. Nie było to łatwe zadanie — wiele przywoływanych przez mnie utworów nadal nie doczekało się artystycznych przekładów, co postanowiłam zrekompensować własnym tłumaczeniem filologicznym. Być może — zachęci to lub sprowokuje sprawniejszych ode mnie tłumaczy do zainteresowania się tym obszarem literatury rosyjskiej. Jednocześnie, już w trakcie pracy nad tą właśnie wersją książki udało

ski), a od 2016 r. corocznie — „Praktyki wobec zwierząt w XXI wieku” (UAM/Uniwersytet Medyczny w Poznaniu).

⁶ Na uwagę zasługują następujące prace polskich autorów: W. SUPA: *Образы животных в произведениях Валентина Распутина*. W: *Творческая личность Валентина Распутина: живопись — чувство — мысль — воображение — откровение*. Иркутск 2015; H. SZAŁACIŃSKA, A.K. PRZYBYSZ: *Fenomen uprzedniości w kulturowej przestrzeni początku i końca. „Czerwony kogut leci wprost do nieba” Miodraga Bulatowicia i „Golgota” Czingiza Ajtmatowa*. W: *Rosja w zbliżeniach. Szkice o literaturze rosyjskiej*. Red. J. TYMIENIECKA-SUCHANEK, A. POLAK, M. KARWACKA. Współpr. A. TYKA. Katowice 2016; E. MIKICIUK: „Święte zwierzęta” i „nieświęty człowiek”? *O sposobie widzenia tego, co „ludzkie”, „nieludzkie” i „zwierzęce” w twórczości Fiodora Dostojewskiego*. W: *Między empatią a okrucieństwem*. Red. E. ŁOCH, D. PIECHOTA, A. TRZEŚNIEWSKA. Gdańsk 2018.

⁷ Wyjątkiem na tle polskiej rusycystyki są artykuły Iwony Zdanowicz, która swoją rozprawę doktorską poświęciła problematyce ekologicznej w literaturze rosyjskiej (*Экологическая проблематика в русской литературе*). Autorka wcześniej publikowała pod nazwiskiem I. OSTASZEWSKA: *Literatura rosyjska wobec problemów ekologii. Rekonesans*. „Studia Wschodniosłowiańskie” 2010, T. 10, s. 305—318; ЕАДЕМ: *Человек и природа в „Экологическом романе” С.П. Залыгина*. „Studia Wschodniosłowiańskie” 2011, T. 11, s. 43—56; ЕАДЕМ: *Elementy humanizmu ekologicznego w prozie „wiejskiej”*. „Studia Wschodniosłowiańskie” 2012, T. 12, s. 107—115; ЕАДЕМ: *Religijno-filozoficzny kontekst problemów ekologicznych w twórczości publicystycznej Wiktora Astafjewa*. W: *Антропология литературы: методологические аспекты и проблемы*. Гл. ред. Т.Е. Автухович. Гродно 2013, s. 274—280.

⁸ „Русский миръ. Пространство и время русской культуры”. Миръ животных. Тематический выпуск. «Русская культура», Санкт-Петербург 2015; О. ТИМОФЕЕВА: *История животных*. Москва 2017. Zob. również М. КОЖЕВНИВОВА: *Гибриды и химеры человека и животного: от мифологии к биотехнологии*. Москва 2017.

mi się dotrzeć do kilku przekładów, z których jedno wcześniej umknęły mojej uwadze, zaś inne celowo pominęłam⁹. Postanowiłam przetłumaczyć także wszystkie przytaczane fragmenty z rosyjskiej literatury krytycznej. Mam nadzieję, że tłumaczenia te uczynią z książki bardziej czytelne i dostępne źródło informacji zarówno o motywach animalnych w literaturze oraz publicystyce rosyjskiej, jak i o procesie upodmiotowienia zwierząt przez wielu pisarzy, a także pozwolą dostrzec, że współczesne studia nad relacjami ludzi i zwierząt, rozwijające się tak intensywnie w anglojęzycznym obszarze kulturowym¹⁰, nie są oryginalne, ponieważ podobne idee rozwijały się już wcześniej w Rosji. Można nawet powiedzieć, że rosyjska myśl ekologiczna była prekursorska wobec *human animal studies*.

Na zakończenie chciałabym podziękować wszystkim osobom, które mnie wspierały i motywowały do pracy nad książką. Rodzinie za cierpliwość i wyrozumiałość. Recenzentom naukowym za cenne uwagi. Franciszkowi Apanowiczowi za uważną lekturę i ważne sugestie, dotyczące twórczości Michaiła Priszwina i Warłama Szalamowa, które pozwoliły mi dokonać drobnych korekt, modyfikacji i uzupełnień. Dziękuję moim współpracownikom z Zakładu Historii Literatury Rosyjskiej Instytutu Filologii Wschodniosłowiańskiej UŚ: Beacie Pawletko, Lidii Mięrowskiej i Andrzejowi Polakowi, którzy nie tylko nigdy nie wątpili, że studia nad zwierzętami w polskiej rusycystyce mają sens, sygnalizując mi, iż to, co piszę jest wartościowe, ale również dali się namówić do udziału w konferencji „Człowiek w relacji do zwierząt, roślin i maszyn w kulturze” (2013) i seminariach „Zwierzęce” (2015) oraz „Moralny i prawny status zwierząt. Od reifikacji do upodmiotowienia” (2016), a nawet napisali artykuły o zwierzętach¹¹. Dziękuję Justynie Pisarskiej, a szczególnie Annie Tyce i Paulinie Charko-Klekot za pomoc w organizowaniu „zwierzęcych” konferencji i seminariów.

⁹ Poprzednio świadomie zrezygnowałam z przekładów poezji, która z uwagi na swoją specyfikę powinna być cytowana wyłącznie w oryginale.

¹⁰ Warto tu odnotować dwie anglojęzyczne publikacje na temat zwierząt w literaturze i kulturze rosyjskiej: *Other Animals: Beyond the Human in Russian Culture and History*. Ed. J. COSTLOW, A. NELSON. Pittsburgh 2010; H. MONDRY: *Political animals: Representing dogs in modern Russian culture*. Leiden 2015.

¹¹ Zob. M. MICHALSKA-SUCHANEK: *Tematyka zwierzęca w twórczości poetyckiej i myśli filozoficznej Stanisława Czerniaka*. W: *Człowiek w relacji do zwierząt, roślin i maszyn w kulturze*. T. I. *Aspekt posthumanistyczny i transhumanistyczny*. Red. J. TYMIENIECKA-SUCHANEK. Katowice 2014; B. PAWLETKO: *Cicho sza. O (nie)ludzkim obliczu blokady Leningradu*. „*Zoophilologica*” 2015, nr 1. Numer monograficzny *Zwierzęce* (online: <http://www.journals.us.edu.pl/index.php/ZOOPHILOLOGICA/issue/view/547>). Beata Pawletko włączyła fragment wygłoszonego na seminarium referatu pt. „*Każdy z nas jest koniem po trosze...*”. *O podmiotowości człowieka i zwierzęcia w oblężonym Leningradzie* do opublikowanej niedawno monografii. Zob. B. PAWLETKO: *Blokada Leningradu i jej reprezentacje w świetle innych doświadczeń granicznych*. Katowice 2016, s. 244–245.

Podziękowania kieruję również pod adresem wszystkich tych, którzy zachęcali mnie do różnych działań na polu naukowym już po napisaniu tej książki. Monice Rzczyckiej za inspirujące pomysły i okazywane serdeczne wsparcie. Dobrosławie Wężowicz-Ziółkowskiej za cenne wskazówki, owocną współpracę i nieocenioną pomoc w kontynuowaniu mojej działalności organizacyjnej i badawczej w zakresie *animal studies*, za interdyscyplinarny i otwarty umysł, poświęcony czas i życzliwość. Dziękuję Ci Dobrusiu, że pojawiłaś się na mojej zawodowej (i prywatnej) ścieżce.

Dziękuję również osobom nie-ludzkim: Kubie, Ickowi, Sabie, Chami-sowi, Hektorowi, Parszywkowi, Harry'emu i wielu innym istotom za to, że nauczyły mnie inaczej patrzeć na świat.

Justyna Tymieniecka-Suchanek

Wprowadzenie

Prawdziwa dobroć człowieka może się wyrazić w sposób absolutnie czysty i wolny tylko w stosunku do tego, kto nie reprezentuje żadnej siły. Prawdziwa moralna próba ludzkości, najbardziej podstawowa (leżąca tak głęboko, że wymyka się naszemu wzrokowi) polega na stosunku człowieka do tych, którzy są wydani na jego łaskę i niełaskę: do zwierząt¹.

Milan Kundera: *Nieznosna lekkość bytu*

Prezentowana monografia została poświęcona przede wszystkim problematyce ekofilozoficznej², rozważanej na wybranych przykładach z lite-

¹ M. KUNDERA: *Nieznosna lekkość bytu*. Tłum. A. HOLLAND. Warszawa 1996, s. 215–216.

² Ekofilozofia — nowa nauka filozoficzna o środowisku — doczekała się już wielu definicji, mimo że termin ten „wszedł oficjalnie do słownika filozoficznego na VI Zjeździe Filozofii Polskiej w 1995 roku w Toruniu”. Józef M. Dołęga podaje kilkanaście sposobów konceptualizowania ekofilozofii rozumianej jako: filozofia ekologii, ekologia humanistyczna, ekologia człowieka, ekologia głęboka, filozofia ekologiczna, ekozofia T, filozofia kryzysu ekologicznego, nurt systemowo-informacyjny ekorozwoju, ekologia uniwersalistyczna, praktyczna filozofia przyrody i in. J.M. DOŁĘGA: *Ekofilozofia — nauka XXI wieku*. „Problemy Ekorozwoju” 2006, nr 1, s. 17. „Eko-filozofia” została zarezerwowana wyłącznie dla systemu filozoficznego Henryka Skolimowskiego, ale zapis ten nie jest konsekwentnie przestrzegany, z kolei „ekozofia T” — dla Arne Naessa (i jego ekologii głębokiej), który ów skrócony termin wprowadził, przyjmując, że może istnieć wiele ekozofii o charakterze zindywidualizowanego poglądu / pomysłu / teorii dotyczących Natury (każdy człowiek ma prawo rozwijać własną ekozofię dotyczącą harmonijnej relacji między nim a przyrodą). Por. *Słownik bioetyki, biopolityki i ekofilozofii*. Red. M. CISZEK. Warszawa 2008, s. 69, 78. Na gruncie rosyjskim termin „ekozofia” — użyty po raz pierwszy przez Władimira Sołowjowa — oznacza m.in. kierunek w filozofii rosyjskiego kosmizmu. Zob. <http://ecosophiya.ru/main/part/5-406-450-0> [data dostępu: 30.01.2013]. W niniejszej pracy konsekwentnie stosuję termin „ekofilozofia”, ale w odniesieniu do koncepcji A. Naessa, W. Sołowjowa lub innego, zwłaszcza rosyjskiego, badacza z kręgu kosmizmu, ujmowanego na granicy ezoteryki / psychologii / ekologii / religii, będącego przedstawicielem bardzo osobistej teorii obcowania z przyrodą, powinno być stosowane słowo „ekozofia” zgodnie z definicją: „Ekozofia — jeden z kierunków we współczesnej świadomości ekologicznej, rozpatrujący stosunek człowieka do przyrody w aspektach intymno-osobistym, etycznym, estetycznym, religijnym”. Zob. *Философия. Словарь по обществознанию*. Ред. Ю.Ю. ПЕТРУНИН, М.И. ПАНОВ. 2006. <http://terme.ru/dictionary/909/word/yekosofija> [data dostępu: 30.01.2013]. W języku rosyjskim terminowi „ekozofia” przypisuje się szerszy wachlarz znaczeniowy. Por. В. ЗОРИН:

ratury rosyjskiej ostatnich dwóch stuleci. Zagadnienie to, jak dotąd, jest ciągle nieobecne we współczesnej rusycystyce, zarówno polskiej, jak i europejskiej. Zastosowana w rozprawie metodologia powoduje, że przenikają się w niej komparatystyczne (wzajemne) dyskursy: naukowy (teoretyczno-publicystyczny) i artystyczny jako dwa rodzaje poznania w odniesieniu do tematu monografii. Pierwszy wiąże się z ekofilozofią³ — mówiąc o niej, mam na myśli podejmowanie, poszukiwanie, analizowanie i interpretowanie zagadnień „filozoficznych dotyczących relacji i interakcji między człowiekiem a przyrodą”⁴ ożywioną⁵, a więc reprezentowaną głównie przez różne zwierzęta, z uwzględnieniem oceny i kwalifikacji moralnej ludzkich czynów wynikających z owych relacji (ekoetyka). Celem takich rozważań — stanowiących drugi dyskurs — jest określenie i zrozumienie jakości ludzkiego bycia i współżycia z przedstawicielami innych gatunków na przykładzie niejednorodnych, zróżnicowanych, genologicznie i stylistycznie, starannie wyselekcjonowanych utworów literackich (traktowanych zarówno kompleksowo, jak i fragmentarycznie) oraz artykułów publicystycznych. Dążyłam tu do wygenerowania z bardzo bogatego materiału literackiego zawartości treściowej, dotyczącej zwierzęcego losu uzależnionego od dobrej / złej woli człowieka, adekwatnej zatem do deskrypcji dowodowej i kontekstualnej. Taki aspekt badawczego postępowania merytoryczno-metodologicznego z zastosowaniem pozaliteraturoznawczych dziedzin został podporządkowany wytyczeniu i wyeksplikowaniu drogi, jaką pokonała literatura rosyjska od reifikacji do upodmiotowienia zwierząt.

Jeszcze do niedawna los zwierząt znajdował się poza uniwersum moralnym człowieka, a teraz, tj. w ostatnich trzech dekadach, stał się na tyle istotnym problemem, że wielu etyków przystąpiło do zweryfikowania i zre-

Евразийская мудрость от а до я. Толковый словарь. <http://terme.ru/dictionary/470/word/yekosofija> [data dostępu: 30.01.2013]. Do definiowania terminu „ekozofia” i jego odmiennego kontekstu we współczesnym języku rosyjskim powracam w rozdziale pierwszym.

³ Zob. *Słownik bioetyki...*, s. 68–69.

⁴ Z. HULL: *Ekofilozofia i etyka środowiskowa — czy etyka środowiskowa jest częścią ekofilozofii?* W: *Etyka wobec współczesnych dylematów*. Red. K. KALKA, A. PAPUZIŃSKI. Bydgoszcz 2006, s. 309.

⁵ Jeśli potraktujemy filozofię przyrody w ujęciu arystotelesowsko-tomistycznym, to okaże się, że ekofilozofia jest jedynie częścią tej filozofii, która dzieli się na trzy gałęzie: filozofię środowiska społeczno-przyrodniczego (ekofilozofię), filozofię przyrody nieożywionej (kosmofilozofię) i ożywionej (biofilozofię). Zob. J.M. DOŁĘGA: *Ekofilozofia...*, s. 19. Ponieważ niniejsza rozprawa jest poświęcona literaturze rosyjskiej i oscyluje wokół moralnej odpowiedzialności / nieodpowiedzialności w relacjach człowiek — zwierzę, buduję w niej wieloaspektową bazę etyczną, korzystając z różnych orientacji i koncepcji ekofilozoficznych. Wybieram z nich te myśli i wątki, które są adekwatne do potrzeb bieżących rozważań i podkreślają ich nośność znaczeniową. Pokonanie kłopotów terminologicznych, potęgowanych wieloznacznością słowa „ekofilozofia” na gruncie filozoficznym, wykracza poza ramy niniejszych rozważań.

definiowania statusu zwierzęcia w filozofii. Kenneth Goodpaster twierdzi, że „już bycie żywym (zdolność do życia) stanowi podstawę włączenia danej istoty do uniwersum moralnego”⁶, które zawsze było hermetycznie zamknięte przed zwierzętami. Dlaczego wreszcie wpuszczono do niego inne gatunki, skoro tak silnie w zachodniej antropologii zakorzeniła się i utrwałała wizja moralnego prymatu człowieka nad zwierzęciem? Odpowiedź na to pytanie jest bardzo interesującą kwestią socjologiczną⁷.

Pomysł niniejszej monografii zrodził się dawno, a zapoczątkowały go moje fascynacje zachowaniem zwierząt, ich psychiką i obyczajami, skupione wokół nowoczesnej etologii, co zaprowadziło mnie do intensywnie rozwijającej się w ostatnim czasie ekofilozofii i ekoetyki, których idee zaczęłam rozpowszechniać na obszarze zawodowych zainteresowań literaturoznawczych⁸. Projekt rozprawy stanowi skromną próbę zmierzenia się z zagadnieniem tyleż pasjonującym, co trudnym. Poświęcona jest ona bowiem zmianom w postrzeganiu zwierząt w kulturze europejskiej, powiązanych z procesem doskonalenia samoświadomości człowieka zachodzącym w XIX i XX wieku, przy jednoczesnym ukazaniu, jak literatura projektuje, konceptualizuje te przemiany, wpływa na ich pogłębienie, kontekstualność i procesualność. Interesują mnie: relacja człowiek — zwierzę w jej wielowymiarowym ujęciu etycznym, najważniejsze tendencje rozwojowe owego zjawiska w prozie i poezji rosyjskiej (z przywoływaniem utworów z innych obszarów literackich i kulturowych) w kontekście ekofilozofii z nawiązaniem do socjobiologii, etologii, ekoetyki i filozofii praw zwierząt. Stosunek człowieka

⁶ K. GOODPASTER: *On Being Moral Considerable*. W: *Environmental Philosophy. From Animal Rights to Radical Ecology*. New Jersey 1995, s. 56. Cyt. za: J. LEJMAN: *Ewolucja ludzkiej samoświadomości gatunkowej. Dzieje prób zdefiniowania relacji człowiek — zwierzę*. Lublin 2008, s. 367.

⁷ Zdaniem Dariusza Liszewskiego problem moralnej oceny stosunku człowieka do zwierząt wkroczył do etyki dwiema drogami: pierwsza dotyczy dążenia do zwiększenia wydajności ekonomicznej, która wszelkich praktyk gospodarczych nie poddaje ocenie moralnej, lecz zasadom racjonalności rynkowej i technicznej, natomiast druga wiąże się z intensywnym rozwojem badań nad świadomością zwierząt w latach 90. XX wieku. D. LISZEWSKI: *Czy etyka ochrony zwierząt należy do etyki środowiskowej*. W: *Etyka wobec współczesnych dylematów...*, s. 319—321.

⁸ Fragmenty monografii zostały opublikowane w następujących artykułach: *Zwierzę jako podmiot. Próba rekonesansu badawczego z omówieniem „Lwa świętego Hieronima” Zofii Kossak*. W: *Z dziejów podmiotu i podmiotowości w literaturach słowiańskich XX wieku*. Red. B. CZAPIK-LITYŃSKA, M. BUCZEK. Katowice 2005, s. 151—167; *Czy koń ma świadomość, czyli „Smaragd” Aleksandra Kuprina. W kregu wątków ekofilozoficznych*. W: *Literatury wschodniosłowiańskie w kregu europejskich idei estetyczno-filozoficznych*. Red. A. WIECZOREK. Opole 2007, s. 97—106; *Egzystencja zwierzęcia — (nie)rzeczy. „Bystronogi” Lwa Tołstoja w ujęciu ekozoficznym*. W: *Tekst — rzecz — egzystencja w literaturach słowiańskich*. Red. B. STEMPCZYŃSKA, J. TYMIENIECKA-SUCHANEK. Katowice 2009, s. 41—54; *Kiedy zwierzę umiera... Uwagi na marginesie wybranych „Opowiadań kołymskich” Warłama Szatalowa*. W: *Szkice opisowe i komparatywne. Literatura i język*. Red. M. MICHAŁSKA-SUCHANEK. Gliwice 2010, s. 105—114.

do zwierząt w literaturze rosyjskiej rozpatruję w szerokim wymiarze wielopłaszczyznowych relacji ujawniających się na różnych poziomach: bohater — zwierzę, narrator — zwierzę, pisarz — zwierzę, czytelnik — zwierzę. W przypadku tej ostatniej relacji mam na myśli fakt, że pisarze stosują wszelkie właściwe literaturze środki perswazyjne i retoryczne, by zmusić potencjalnego odbiorcę do refleksji nad sensem i (nie-)zasadnością cierpienia zadawanego zwierzętom w różnych okolicznościach. Wśród odbiorców zawsze znajdują się czytelnicy, którzy dostrzegą, że są zjawiska pozornie uznane za moralny węzeł gordyjski (np. ocena doświadczeń medycznych z użyciem zwierząt dla dobra ludzkości nie w aspekcie dylematu: potrzeba chwili czy wyższa konieczność, lecz wdrażania badań alternatywnych), zanegują konkretne działania (np. *finning*), zastanowią się poważnie nad istotą ludzko-zwierzęcych relacji w aspekcie etycznym i wypracują własny punkt widzenia w tej kwestii oraz zaczną stawiać pytania w rodzaju: Czy człowiek ma moralne prawo zabijać i narażać zwierzęta na ból i cierpienie? Ponadto, dla rusycysty szczególnie fascynujące jest obserwowanie, jak literatura rosyjska artykułuje *explicite*, a także *implicite* trud przebijania się prekursorskich pierwiastków współczesnej myśli ekoetycznej przez pancerz narodowej mentalności, obyczajowości i systemów prawnych w ciągu trzech odmiennych epok historycznych (w czasach carskich, sowieckich, postsowieckich), stając się równocześnie główną siłą napędową tego procesu.

Niniejsza rozprawa jest w polskiej rusycystyce pierwszą próbą wpisania się w kontekst studiów zwanych „trzecią kulturą” (termin Johna Brockmana)⁹, współtworzoną przez najróżniejsze dyscypliny nauk przyrodniczych, ścisłych oraz humanistycznych. Do ich burzliwego rozwoju w świecie zachodnim przyczynił się wykład Charlesa P. Snowa z końca lat 50. Ch.P. Snow wyodrębnił dwie kultury: kulturę intelektualistów o literackiej proveniencji i kulturę przyrodników¹⁰, a następnie opisał ich postępujący rozłam: tradycyjnej humanistyki — *humanities*, i nauk matematyczno-przyrodniczych — *science*. Postawy reprezentantów tych kultur są tak różne, że nie potrafią oni znaleźć porozumienia ani na poziomie intelektualnym, ani na poziomie emocjonalnym. Natomiast obecnie humanistyka i nauki ścisłe zaczynają tworzyć jeden wspólny nurt — trzecią kulturę. Jej przedstawiciele łączą w swoim dorobku syntetycznie różne dyscypliny wiedzy w zależności od bieżących potrzeb. Zdaniem J. Brockmana w humanistyce, której reprezentanci prowadzą hermetyczne i peryferyjne spory, dawne pomysły i idee zostają jedynie przetworzone, podczas gdy w naukach ścisłych i przyrodniczych stawiane są nowatorskie

⁹ Podobną strategię badawczą stosuje T. BRZOSTOWSKA-TERESZKIEWICZ: *Ewolucje teorii. Biologizm w modernistycznym literaturoznawstwie rosyjskim*. Toruń 2011.

¹⁰ Ch.P. SNOW: *Dwie kultury*. Tłum. T. BASZNAK. Warszawa 1999, s. 8.

pytania, pojawiają się nowe informacje, a problemy ulegają przeformułowaniu¹¹. Obecnie w trzecią kulturę — jak dowodzi pionier interdyscyplinarnej współpracy w nowoczesnej nauce — aktywnie włączają się reprezentanci dziedzin humanistycznych, którzy uważają, że pomysły należy weryfikować w zgodności z empirycznymi faktami, a wszystko, czym zajmuje się humanistyka (sztuka, filozofia, literatura, polityka, historia, nauki społeczne), powinno być analizowane z uwzględnieniem dorobku nauk ścisłych i przyrodniczych¹². Sądzę, że dobrym tego przykładem może być problem dotyczący zwierzęcia jako podmiotu, wiedza o podmiotowości znacznie bowiem wyprzedziła wiedzę przyrodniczą. Dziś dzięki osiągnięciom etologów i zoologów wiemy więcej o umysłach zwierząt, ich procesach myślowych.

Próba badawcza została poświęcona odzwierciedleniu w literaturze rosyjskiej ludzkich postaw wobec zwierząt. Jednocześnie chcę pokazać, że w utworach literackich zwierzę nie występuje wyłącznie jako maska, alegoria, symbol lub pretekst na rzecz eksplorowania szerokich implikacji tego kierunku myśli ludzkiej, który odrzuca zarówno przedmiotowy oraz czysto utylitarny stosunek do zwierząt, jak i czułościowy antropomorfizm, zastępując je myśleniem racjonalnym, naukowo uzasadnionym oraz płodnym i ontologicznie, i etycznie. W tym celu nie szukam raczej jałowego poznawczo statycznego opisu zjawiska i skatalogowania jego składowych problemów, ale genezy i dynamicznego kierunku procesu zmian. Poruszam problematykę opisuję oraz interpretuję w zależności od konkretnego ujęcia pisarskiego. Nie tylko odnalezienie odpowiedzi, ale nawet postawienie naukowo zasadnych pytań w tej materii wymaga ujęcia historycznego (wszelkie procesy intelektualne człowieka, by sięgnąć do truizmu, są uwarunkowane historycznie). Problemowe ujęcie opisywanego mechanizmu przemian albo zagubiłoby sens wyводу, zakłócając tok rozumowania, albo spowodowałoby konieczność ciągłych nawrotów, powtórzeń oraz wewnętrznych odsyłaczy, co mogłoby uczynić go całkowicie nieczytelnym, podczas gdy potraktowanie materiału literackiego z przeniesieniem akcentu na diachroniczny aspekt etyczny pozwala ujrzeć, że zwierzęta — ignorowane przez literaturoznawców, bo znajdujące się w utworach niejako w cieniu człowieka — dzięki zastosowanej optyce badawczej jakby stopniowo z cienia wychodzą. Pokazany proces wychodzenia Zwierzęcia z cienia Człowieka sprawia, że staje się ono wartością autoteliczną, czyli wartością samą w sobie, samoistną, wewnętrzną. Jednak prezentowana monografia, z pozoru traktująca wyłącznie o zwie-

¹¹ *Nowy renesans. Granice nauki*. Red. J. BROCKMAN. Tłum. P.J. SZWAJCER, A. EICHLER. Warszawa 2005, s. 9–18.

¹² Na polskim gruncie takimi publikacjami są: *Człowiek-zwierzę, człowiek-maszyna*. Red. A. CELIŃSKA, K. FIDLER. Kraków 2005; J. LEJMAN: *Ewolucja ludzkiej samowiedzy gatunkowej...*

rzętach, poświęcona jest jednocześnie człowiekowi w tym sensie, że staje się rozprawą o tym, kim jest / powinien być człowiek w stosunku do zwierząt.

Na ogół autorzy utworów literackich wnoszą do historii literatury wiele cennych spostrzeżeń na temat zwierząt jako wrażliwych i rozumnych istot. Obdarzają zwierzęcych bohaterów darem mowy i myślenia, głęboką refleksją filozoficzną oraz umiejętnością komentowania ludzkich zachowań i postaw. Dzieje się tak nie tylko dlatego, że z perspektywy świata zwierzęcego można z większym dystansem spojrzeć na ludzkie społeczeństwo, wyrazić opinie o ludziach z innego punktu widzenia (np. *Psie serce* Michała Bułhakowa, *Życie owadów* Wiktora Pielewina, *Wierny Rustan* Gieorgija Władimowa, *Wykład profesora Mmaa* Stefana Themersona) lub próbować odnaleźć analogie w zachowaniu ludzi i zwierząt (np. *Zajac* Adolfa Dygasińskiego, *Szafot* Czingiza Ajtmatowa). Pisarze pragną skłonić czytelnika do głębszej zadumy nad losem zwierząt jako stworzeń od człowieka słabszych i zależnych. Zwłaszcza współcześni autorzy rosyjscy ukazują głębokie związki człowieka z przyrodą, m.in.: Konstantin Paustowski, Gawriła Trojepolski, Iwan Sokołow-Mikitow, Jurij Nagibin, Michaił Priszwin, Anatolij Kim. W wielu utworach nie ma jednak bezpośrednich odniesień do świata zwierzęcego, gdyż przyroda jest w nich postrzegana jako całość personifikująca najwyższą doskonałość i idealne piękno. Ład i harmonia natury, jej wieczne trwanie, misterium ciągłego odradzania i odnawiania zdają się przewycięzać tragizm ludzkiej egzystencji, są wyrazem afirmacji życia. Piękne i drobiazgowo opisy malowniczego krajobrazu oddają ten zachwyty. Ale nie o taką interpretację tutaj idzie.

Zachwywanie się urokami przyrody to estetyka, a estetyka nie pociąga właściwych implikacji etycznych, ponieważ „przyznanie naturze statusu kreatora jej własnego piękna dezaktywuje HS [*homo sapiens*], wyznaczając mu jedynie kontemplacyjno-pasywną rolę zewnętrznego konsumenta jakości estetycznie immanentnych zawartych w przyrodzie”¹³. Człowiek jako obserwator piękna przyrody nie uczestniczy w nim jako organiczny komponent biosfery (denaturalizacja gatunku ludzkiego). Fenomeny estetyczne w przyrodzie (ubarwienie, kształty, zapachy, dźwięki, rytuały itd.) istnieją nie dla samego piękna, lecz będąc elementami globalnej bioróżnorodności, mają kluczowe znaczenie przystosowawcze. Fenomeny estetyczne są głównie fenomenami adaptacyjnymi. Próba zamiany „etyczności na estetyczność”, z jaką mamy do czynienia we współczesnych intelektualnych propozycjach kulturotwórczych, wywołuje sprzeciw Jana Wawrzyniaka, który pisze o moralnym kontrrestetyzmie neonaturalizmu, polegającym na

¹³ J. WAWRZYNIAK: *Teoretyczne podstawy neonaturalistycznej bioetyki środowiskowej*. Poznań 2000, s. 148; szerzej o estetyce środowiskowej zob. s. 146–161.

„metaakceptacji przyrody w całokształcie jej piękna i brzydoty [...] z racji moralnych, gdyż taka, jaką jest w swej naturalnie wyselekcjonowanej (teleonomicznej) estetyce barw, form i ruchów, stanowi środowisko samokontynuacji życia”¹⁴. Opiewany w literaturze związek człowieka z przyrodą oraz prawidłowe traktowanie zwierząt stanowią dwa odmienne problemy, które nie zawsze oznaczają to samo. Innymi słowy, ukazywanie więzi człowieka z przyrodą nie jest równoznaczne z obchodzeniem się ze zwierzętami tak, jak na to zasługują. Przykładem może być twórczość Iwana Sokołowa-Mikitowa, który uchodzi za piewę przyrody, a jednocześnie zachwyca się polowaniem i głosem narratora, przyznaje, że do przepięknego królestwa przyrody wprowadza go broń myśliwska jako „wierna towarzyszka” (zob. *Рассказы охотника — Opowiadania myśliwego*). Utwory tego typu nie wyrażają idei biocentrycznych. Nie można doszukiwać się tendencji ekologicznych w twórczości pisarza, którego bohater penetruje i eksploruje przyrodę w roli bezwzględnie myśliwego, a pod pretekstem poznawania tajników świata natury poluje dla sportu i przyjemności (estetyzacja zabijania)¹⁵. W antropocentrycznych utworach I. Sokołowa-Mikitowa człowiek nie stanowi integralnej części przyrody, lecz stoi w opozycji do niej, dominuje i panuje nad zwierzętami: „człowiek — jedyny i niezniszczalny **władca świata zwierząt**”¹⁶; „**wielki człowiek** walczył z dzikimi zwierzętami bronią, wymyślał i zastawiał sidła i potrzaski”¹⁷. Pisarz głosi ideę wszechwładnego człowieka, dążącego do podporządkowania sobie przyrody oraz do jej przeobrażenia.

¹⁴ Tamże, s. 153. Warto zwrócić uwagę na fakt, że kreowane przez literaturę wizerunki zwierząt utrwalają w potocznej świadomości fałsz etologiczny (np. wilk jest okrutny). Jednak jako literaturoznawca nie mogę do końca zgodzić się z J. Wawrzyniakiem, który pisze, że dzieła plastyczne, literackie i filmowe nie mają „z realnym wyrafinowaniem moralnym i estetycznym bezosobowej przyrody nic wspólnego” (Tamże, s. 136). Sądzę, że utwory literackie (np. baśnie o zwierzętach) lub filmy (*Ptaki, Szczęki*) są nie tyle projekcjami ludzkiej niewiedzy, ile efektem pewnej wizji artystycznej. To nie owe wizje fikcyjnego świata przedstawionego w dziele artystycznym są absurdalne, lecz fakt, że istnieją odbiorcy, którzy uznają je za wiarygodne źródło wiedzy. Artystyczny obraz zwierząt odbiega od prawdy etologicznej równie często, jak literackie ujęcie historyczne, które wielokrotnie rozmija się z prawdą faktograficzną, co w niczym nie umniejsza jego walorów estetycznych.

¹⁵ Wyjątek stanowią utwory o zwierzętach pisane przez Iwana Sokołowa-Mikitowa dla dzieci. „Każda z króciutkich nowel Sokołowa-Mikitowa — pisze w eseu *Zielenieje gałązka* Gleb Goryszyn — jest hymnem pochwalnym dla zwierzęcia, ptaka czy żyjątką. Nawet w [...] pająkach autor znajduje cechy doskonałości, pożyteczności i wzruszającej oryginalności charakteru”. G. GORYSZYN: *Łyk świeżego powietrza*. Tłum. A. BIEŃ. Warszawa 1989, s. 112.

¹⁶ И.С. СОКОЛОВ-МИКИТОВ: *Дальние берега. Повести и рассказы*. Москва 1975, s. 212 [tu i dalej tłumaczenie i wyróżnienie — J.T.-S.]. Wszędzie tam, gdzie nie ma artystycznego przekładu utworu na język polski, cytaty podaje w tłumaczeniu własnym — J.T.-S.

¹⁷ Tamże, s. 213.

Zdefiniowaniem relacji *homo sapiens* z przyrodą zajmują się ekofilozofowie. Jacek Lejman wyróżnia dwa typy badawczego spojrzenia na związek człowiek — przyroda: człowiek — środowisko i człowiek — zwierzęta, które były z sobą pierwotnie zespolone, ale wraz z rozwojem społeczeństw stosunek człowieka do zwierząt i stosunek człowieka do środowiska zaczęły oddalać się od siebie w naszym wyobrażeniu. Teoria plejstocenckiego *Overkill* wskazuje jednoznacznie, że człowiek pierwotny wcale nie żył w idealnej harmonii z naturą, lecz zabijał i niszczył świat przyrody bez najmniejszych skrupułów i hamulców. Efektem takiej właśnie działalności ludzkiej było — zdaniem filozofa — rozczłonkowanie podstawowej jedności człowieka jako „bytu-w-przyrodzie na człowiek-w-środowisku oraz człowiek-wobec-zwierząt”¹⁸. Można wyodrębnić tutaj dwie niezależne względem siebie koncepcje: pierwsza — człowiek wobec przyrody *in toto*, w której celem staje się dbałość o środowisko naturalne wyłącznie dla ludzkiego dobra (ratowanie planety z myślą o przyszłych pokoleniach jest wyrazem antropocentryzmu) lub dla natury jako takiej (ocalenie planety dla niej samej jako przejaw ekocentryzmu), oraz druga koncepcja, węższa — człowiek wobec zwierząt, w której zwierzę jest / powinno być traktowane z szacunkiem należnym każdemu indywiduum, jako niezależna wartość autonomiczna. Motywację objęcia ochroną zwierząt kształtują także dwie postawy: antropocentryczna (ochrona gatunków dla naszych potomnych) i biocentryczna, a ściślej — zoocentryczna (dbałość o zagrożone gatunki dla nich samych).

Przedmiotem moich analiz jest relacja drugiego typu, czyli to nie człowiek znajdzie się w centrum rozważań, lecz zwierzęta. Staram się pokazać relację człowiek — zwierzęta na tle rozwoju nauk filozoficznych i przyrodniczych. O kompozycyjnym ułożeniu materiału decydują zjawiska i wydarzenia pozaliterackie. Przegląd literatury rosyjskiej zaczynam od połowy XIX wieku, ponieważ w tym właśnie okresie nastąpił intensywny rozwój nauk przyrodniczych i wzmożł się ich wpływ na literaturę, powstały wówczas towarzystwa ochrony przyrody (w tym opieki nad zwierzętami), a Charles Darwin ogłosił teorię o pochodzeniu człowieka. Paradoksalnie zmiany te wynikały m.in. z tego, że szczególnie od połowy XIX stulecia wzrosła pogarda człowieka dla przyrody. Transformacja środowiska sprawiła, że człowiek nabrał pewności siebie, utwierdził się w fałszywym przekonaniu, iż jest w stanie władać i sterować przyrodą, której bał się pierwotnie, oraz rozpocząć „stopniową dewaloryzację nieludzkich form organizacji życia”¹⁹. Po raz pierwszy zaczęto domagać się wprowadzenia w Rosji praw dla zwierząt i ochrony dzikiej przyrody na początku

¹⁸ J. LEJMAN: *Ewolucja ludzkiej samowiedzy gatunkowej...*, s. 17.

¹⁹ J. WAWRZYNIAK: *Teoretyczne podstawy...*, s. 144.

XX wieku. Natomiast ekokryzys — jak podaje J. Wawrzyniak — przyczynił się do katalizacji upadku wartości, zapoczątkowanego kryzysem idei racjonalizmu po II wojnie światowej (właśnie ta wojna stała się, moim zdaniem, punktem zwrotnym w „obiegowej” etyce), i naruszył ontologiczną pewność siebie człowieka²⁰. Boris Cyrulnik — jeden z pionierów francuskiej etologii — podkreśla, że „nigdy jeszcze okrucieństwo wobec zwierząt nie zostało potępione z taką siłą, jak w połowie XX wieku”²¹. Dlatego właśnie ten moment ubiegłego stulecia można uznać za umowną granicę periodyzacji literatury rosyjskiej.

Warto zastanowić się, czy rzeczywiście — zgodnie z tym, co pisze Igor Jarkiewicz — literatura rosyjska to na wskroś antropocentryczne „niepodzielne królestwo człowieka”²². Wiodącym zadaniem stało się dla mnie zwerifikowanie tego poglądu, prześledzenie stosunku do zwierząt, określenie ich statusu moralnego przy jednoczesnym odniesieniu do współczesnych gałęzi ekologii. Przyjmując zasygnalizowany punkt wyjścia (poszukiwanie przedstawiń, tematów, obrazów, motywów itd. zwierząt w literaturze rosyjskiej), pragnę zastrzec, że interesuje mnie zwierzę w pełnym (dosłownym) tego słowa znaczeniu, tzn. nie pomijam dystynkcji gatunkowych i opisów o charakterze zoologiczno-etologicznym. Nie interesuje mnie obiegowy obraz zwierząt, lecz całkowicie scjentystyczny. Nie biorę więc pod uwagę utworów utrwalających fałszywe i stereotypowe wyobrażenia na ich temat, np. bajek, w których pod postaciami zwierząt kryją się ludzie. W literaturze dziecięcej (z wyjątkiem utworów z dydaktycznym przesłaniem) zwierzę z reguły staje się samodzielną figurą artystyczną, służącą głoszeniu idei niemających z prawdziwym światem zwierząt nic wspólnego poza określeniem taksonomicznej przynależności. Zagadnienie wzajemnych relacji pomiędzy człowiekiem a zwierzętami rozpatruję w aspekcie współczesnych wątków ekofilozoficznych i bioetycznych, te bowiem nadają tym relacjom głęboki sens intelektualny i moralny. Dlatego analizuję dzieła literackie, w których pisarze w taki czy inny sposób wskazują humanitarny aspekt kreacji artystycznej, artykułują prawidłowe i życziwe traktowanie zwierząt.

Należy podkreślić, że środowisko naturalne człowieka w literaturze rosyjskiej było już w badaniach literackich uwzględniane. O związkach pisarzy rosyjskich z przyrodą w polskiej rusycystyce pisano²³, ale o zwie-

²⁰ Tamże.

²¹ Rozmowa z Borisem Cyrulnikiem, zaczerpnięta z fragmentów książki: P. PICQ, J.P. DIGARD, B. CYRULNIK, K.L. MATIGNON: *Najpiękniejsza historia zwierząt* (tłum. K.K. PRUSCY. Warszawa 2002). W: „Zeszyty Praw Zwierząt” 2010, nr 1, s. 39.

²² И. ЯРКЕВИЧ: *Проза, конь и две собаки. Почему с животными надо обращаться бережно*. «Независимая». http://www.ng.ru/style/2008-02-08/24_animals.html [data dostępu: 8.02.2008].

²³ R. RADZIUK: *Szkice przyrodniczo-myślowe w rosyjskiej literaturze radzieckiej lat 1953–1973*. Rzeszów 1978; *Człowiek i przyroda w literaturze rosyjskiej*. Red. K. PRUS. Rzeszów 1995;

rzędach — właściwie niewiele²⁴. A przecież zwierzęta coraz częściej stają się w polskiej humanistyce przedmiotem odrębnych badań, tworzących nowy nurt, nazwany przez Aleksandra Nawareckiego mianem zoofilogii²⁵. Zazwyczaj naukowy wywód o zwierzętach badacze podejmowali właściwie w ramach polskiego literaturoznawstwa, ale traktowano je, jak dotąd, jako składnik świata przedstawionego w aspekcie zwykłego przedmiotu opisu, pełniącego funkcję tła przyrody lub statycznego komponentu pejzażu, elementu ludzkiego otoczenia, symbolu, znaku, maski, rekwizytu symboliki erotycznej, alegorii i/lub analogii dla typów ludzkich, metafory, groteski, parodii, antycypacji wydarzeń²⁶. Zwierzęta interesowały zatem literaturoznawców jako fikcyjne literackie wyobrażenia podporządkowane ideom antropologicznym. Zagadnienie statusu moralnego zwierzęcia w literaturze rosyjskiej było, jak do tej pory, całkowicie pomijane. Zwie-

M. ZIELIŃSKA: *Obrzeża i dale. Motywy sylwiczne w prozie rosyjskiej XX wieku*. Warszawa 2010.

²⁴ E. BIERNAT: *Motywy animalistyczne w poezji symbolistów rosyjskich*. „Zeszyty Naukowe. Uniwersytet Gdański — Filologia Rosyjska” 1993, nr 18; I. MALEJ: *Bestiaria egzotyczne symbolistów rosyjskich (Konstantin Balmont)*. „Litteraria” XXXI. Wrocław 2000; Z. BARAŃSKI: *Zwierzęta Konstantego Paustowskiego*. „Slavia Orientalis” 2003, nr 1; TENŻE: *Żurawie w literaturze rosyjskiej*. „Slavica Wratislaviensia”. T. 148. Red. K. GALON-KURKOWA. Wrocław 2009; M. ЦИМБОРСКА-ЛЕБОДА: *Собака в мифологической картине мира Федора Сологуба*. В: *Звери и их репрезентации в русской культуре*. Red. Л. ГЕЛЛЕР, А. ВИНОГРАДОВА ДЕ ЛЯ ФОРТЕЛЬ. Санкт-Петербург 2010. Zob. również rosyjskie opracowania, np.: О. БЕЛОВА, В. ПЕТРУХИН: «Курица не птица...». *Демонологическая орнитология в кросскультурном пространстве*. „Studia Mythologica Slavica” 2007/10; М.В. КУТЬБЕВА: «Жизнь как подстреленная птица...» *К образу птицы в русской поэзии*. „Русская речь” 2008/5; В.Е. ОРЕЛ: *Культура, символы и животный мир*. Харьков 2013.

²⁵ A. NAWARECKI: *Zoofilogia*. W: *Zwierzęta i ludzie*. Red. J. KUREK, K. MALISZEWSKI. Chorzów 2011, s. 15–16. W ten nurt wpisuje się również monografia: M. KAWA: *Ten, który toczy nasze dusze i ciała... Robak i robactwo w kulturze i literaturze*. Toruń 2011.

²⁶ Np. K. GÓRSKI: *Zwierzę jako symbol literacki*. W: TENŻE: *Z historii i teorii literatury*. Seria 3. Warszawa 1971; J. BRZozowski: *Krótką historią zwierząt, które także bywają śmiertelne*. „Teksty” 1979, nr 6; A. JAFFE: *Święte symbole — zwierzę*. Tłum. R. FORYCKI. W: *Maski*. Red. M. JANION, S. ROSIEK. T. 2. Gdańsk 1986; M. KAŃNY: *Proza animalistyczna Jana A. Grabowskiego*. Kielce 1991; *Literacka symbolika zwierząt*. Red. A. MARTUSZEWSKA. Gdańsk 1993; „Język i Kultura”. T. 15: *Opozycja homo-animal w języku i kulturze*. Red. A. DĄBROWSKA. Wrocław 2003; W. BOLECKI: „Jak zachować się wobec krowy?” (*Wstęp do bestiarium Witolda Gombrowicza*). W: W. GOMBROWICZ: *Bestiarium*. Wybór W. BOLECKI. Kraków 2004; K. MORTA: *Świat egzotycznych zwierząt u Solimusa*. Wrocław 2004; M. SOLIŃSKA: *Pchła jako bohater literacki*. W: „Prace Literackie”. T. 44. Red. M. URSEL. Wrocław 2005; *Fizjologi i Avarium. Średniowieczne traktaty o symbolice zwierząt*. Tłum. i oprac. S. KOBIELUS. Kraków 2005; *Człowiek-zwierzę, człowiek-maszyna*. Red. A. CELIŃSKA, K. FIDLER. Kraków 2005; A. SIEMIŃSKA: *Drobina białka. Motywy roślinne i zwierzęce w liryce Haliny Poświatowskiej*. Toruń 2005; *Zwierzę jako sacrum w pradziejach i starożytności*. T. 1–2. Red. L. KOSTUCH, K. RYSZEWSKA. Kielce 2006; *Bestie, żywy inwentarz i bracia mniejsi. Motywy zwierzęce w mitologiach, sztuce i życiu codziennym*. Red. P. KOWALSKI, K. ŁEŃSKA-BAK, M. SZTANDARA. Opole 2007; B. SZCZEPANOWICZ: *Zwierzęta i rośliny w życiu świętych oraz jako ich atrybuty*. Kraków 2007.

rzęta jako istoty obdarzone świadomością, opisywane w ramach relacji z człowiekiem z uwzględnieniem etyki, nie stanowiły tematu odrębnego monograficznego opracowania literaturoznawczego. Problem etycznego stosunku do zwierząt sporadycznie poruszają nieliczni badacze, poświęcając mu zaledwie fragmenty artykułu²⁷ lub nawiązując do niego na marginesie innych rozważań z pogranicza filologii i „zwierzoznawstwa”²⁸. Jeszcze nie tak dawno etyczne studia nad zwierzętami w Polsce były traktowane jak „egzotyczna” ciekawostka, lekka i przyjemna przygoda lub swoista „odskocznia” od prawdziwych i poważnych problemów naukowych.

Coraz częściej zwierzęta stają się przedmiotem wielostronnych rozważań w naukowym dyskursie filozoficznym, etycznym, kulturowym, socjologicznym, antropologicznym, prawniczym, a nawet teologicznym²⁹. „Na naszych oczach — podkreśla Dariusz Czaja — rodzi się poważna refleksja teologiczna obejmująca zwierzęta”³⁰. Pytania o duszę zwierząt — konstatuje antropolog kultury — nie można już traktować, jak kilkadziesiąt lat temu, jako absurdalnego, prowokacyjnego, niepoważnego czy niepotrzebnego. Według badacza pod wpływem nowej wrażliwości ekologicznej pytanie o zwierzęcą duszę pozbawiło człowieka komfortu moralnego, jaki powstał w wyniku uznania, że zwierzę nie posiada duszy, co „czyni zeń byt dosłownie bez-duszny”³¹, to zaś pozwoliło na złe i niegodziwe traktowanie go, zwolniło z poczucia winy i wyrzutów sumienia. Moralna ocena stosunku człowieka do zwierząt jest dziś jednym z kluczowych problemów

²⁷ T. SŁAWEK: *Zwierzę, człowiek i wspólnota losu. O węzach, drozdach i tym, co jest nami*. W: *Zwierzęta i ludzie...*, s. 19–30.

²⁸ M. JAWORSKA: *Zwierzęta jako symbole (animalne wyobrażenia w sztuce średniowiecza)*. W: *Zwierzęta i ludzie...*, s. 63–73.

²⁹ T. MARGUL: *Zwierzę w micie i kulturze*. Lublin 1996; J. SERPEL: *W towarzystwie zwierząt. Analiza związków ludzie — zwierzęta*. Tłum. A. ALICHNIEWICZ, A. SZCZĘSNA. Warszawa 1999; J. LEJMAN: *Zwierzęcy prześwit cywilizacji. Desmond Morris i etologia współczesna*. Lublin 1999; *Człowiek — zwierzę — cywilizacja. Aspekt humanistyczny*. Red. H. KORPIKIEWICZ. Poznań 2001; P. SINGER: *Wyzwolenie zwierząt*. Tłum. A. ALICHNIEWICZ, A. SZCZĘSNA. Warszawa 2004; M. FLEISCHER: *Pies i człowiek. O komunikacji międzygatunkowej*. Wrocław 2004; D. CZAJA: *Anatomia duszy. Figury wyobraźni i gry językowe*. Kraków 2005, s. 327–354 (rozdz. *Czy zwierzę ma duszę?*); TENŻE: *Zwierzęta w klatce (języków)*. „Konteksty” 2009, nr 4; K.T. KONECKI: *Ludzie i ich zwierzęta. Interakcjonistyczno-symboliczna analiza społecznego świata właścicieli zwierząt domowych*. Warszawa 2005; J. BIAŁOCERKIEWICZ: *Status prawny zwierząt. Prawa zwierząt czy prawna ochrona zwierząt*. Toruń 2005; H. JAXA-ROŻEN: *Okrucieństwo, miłość i współistnienie. Kilka uwag o stosunku człowieka do zwierząt*. W: *Bestie, żywy inwentarz i bracia mniejsi...*; J. LEJMAN: *Ewolucja ludzkiej samowiedzy gatunkowej...*; A. LINZEY: *Teologia zwierząt*. Tłum. W. KOSTRZEWSKI. Kraków 2010; J. SEBESTA: *Pryncypia i wyzwania zoologii teologicznej w kontekście krytyki antropocentryzmu*. W: *Zwierzęta i ludzie...*; P. WALDAU: *Religia i zwierzęta*. W: *W obronie zwierząt*. Red. P. SINGER. Tłum. M. BETLEY. Warszawa 2011; A. BERESZYŃSKI, S. TOMASZEWSKA: *Zwierzęta a zabobony*. Poznań 2011.

³⁰ D. CZAJA: *Anatomia duszy...*, s. 29.

³¹ Tamże.

interdyscyplinarnych humanistyki, o czym piszę w rozdziale pierwszym. Zdaniem Olega Kulika, „rozszerzenie moralności na sferę międzygatunkową jest naczelnym wymogiem liberalizmu i demokracji”³². Człowiek ignorujący, uciskający i unicestwiający inne gatunki nie może być prawdziwym liberałem ani demokratą. O. Kulika interesuje także idea doskonalenia komunikacji międzygatunkowej, osobliwej komunikacji, bo występującej wyłącznie na poziomie cielesności, w ramach odruchów i instynktów (projekt *Собака Павлова — Pies Pawłowa*)³³.

Przywołane powyżej poglądy dają asumpt do „świeżego” oglądu literatury rosyjskiej, przyjrzenia się jej z dzisiejszej perspektywy, podjęcia próby zdefiniowania wizji zwierząt, interpretacji wielu aspektów podmiotowości w kluczu moralnej (nie-)odpowiedzialności w relacjach człowiek — zwierzę. Moja monografia stanowi nową propozycję odczytania utworów literackich, wszak etyczny stosunek człowieka do zwierząt w badaniach nad literaturą rosyjską jest problemem niedostrzeganym. Z wyjątkiem kilku uwag Bożeny Żejmo, która zajmuje się etyką ekologiczną i analizuje aksjologiczne postawy człowieka wobec świata przyrody w prozie „wiejskiej”, oraz spostrzeżeń biologa / ekologa Władimira Jewgienjewicza Boriejki, który zauważył antycypację wątków ekofilozoficznych w poezji Nikołaja Szczerbiny, zagadnienie to pozostaje nadal „białą plamą”³⁴. Warto więc zastanowić się, na ile literatura rosyjska może być potraktowana jako specyficzne interdyscyplinarne laboratorium, badające złożone relacje człowiek — zwierzę. Traktuję tutaj zwierzę jako pełnoprawny podmiot, jako istotę wartościową *per se*, a więc przyjmuję nowe postrzeganie zwierzęcia w świetle wielkiego przewrotu, jakiego dokonał we współczesnej etyce Peter Singer³⁵, a w etologii — Donald Griffin. Pierwszy z nich przyczynił się do tego, że u schyłku XX wieku na gruncie angloamerykańskim powstała nowa gałąź etyki stosowanej, tzw. etyka ochrony zwierząt, nazywana czasami po prostu etyką

³² Za: L. BREDICHINA: *Oleg Kulik*. Tłum. T. KORECKI. <http://csw.art.pl/new/2000/kulik.html> [data dostępu: 17.10.2011].

³³ Zob. J. TYMIENIECKA-SUCHANEK: „*Psie życie*” Olega Kulika, czyli o zacieraniu wszelkich granic międzygatunkowych. W: *Po humanizmie. Od technokrytyki do animal studies*. Red. Z. ŁADYGA, J. WŁODARCZYK. Gdańsk 2015, s. 241–259.

³⁴ B. ŻEJMO: *Problemy etyczne we współczesnej prozie i publicystyce rosyjskiej (lata 60. — 90.)*. Łódź 2000, s. 33–45; В.Е. БОРЕЙКО: *Николай Федорович Щербина (1821—1869) — первый русский и украинский поэт-экофилософ*. «Гуманитарный экологический журнал» 2002, Т. 4, Вып. 1, s. 86–88. <http://ecoforum2.narod.ru/hem41/lit1.htm> [data dostępu: 28.12.2009].

³⁵ A. SZOSTKIEWICZ: *Siewcy myśli, siewcy burzy*. „Polityka” 2004, nr 38. <http://archiwum.polityka.pl/art/siewcy-mysli-siewcy-burzy,394682.htm> [data dostępu: 17.12.2009]. Przegląd ważniejszych koncepcji etycznych sformułowanych w ciągu kilkadziesiątu ostatnich lat zaprezentowany został w książce: I.S. FIUT: *Ekouetyki. Kierunki rozwoju aksjologii współczesnej przyjaznej środowisku*. Kraków 1999. Zob. również: P. SINGER: *O życiu i śmierci. Upadek etyki tradycyjnej*. Tłum. A. ALICHNIEWICZ, A. SZCZĘSNA. Warszawa 1997, s. 176–201; D. LISZEWSKI: *Czy etyka ochrony zwierząt...*

zwierząt (*animals ethics*), a drugi — położył podwaliny pod rozwój etologii kognitywnej, wielostronnej nauki z pogranicza biologii, etologii, kognitywistyki i filozofii umysłu, badającej procesy poznawcze istot pozaludzkich. Te dwie dyscypliny obrały „za przedmiot rozważań wyłącznie zwierzęta oraz stosunki łączące ludzi ze zwierzętami”³⁶.

W ramach etyki ochrony zwierząt określono kilka zasad: włączono zwierzęta do kategorii istot czujących lub mających świadomość; uznano, że zdolność odczuwania lub świadomość zwierząt jest zasadniczo tej samej natury, co w przypadku ludzi; przyznano zwierzętom status moralny; poddano ocenie etycznej ludzkie działania względem zwierząt i przyznano zwierzętom własne niezbywalne prawa stanowione, podobne do praw przysługujących ludziom³⁷. Celowe i uzasadnione wydaje się więc poszukiwanie odpowiedzi na pytania o to, czy pisarze rosyjscy zastanawiali się nad wymiarem moralnym stosunku człowieka do zwierząt, czy krytykowali przemoc wobec nich, czy apelowali o zmianę aroganckiej postawy *homo sapiens* wobec przedstawicieli fauny, czy uprzedzali współczesne idee bioetyki w odniesieniu do gatunków zwierzęcych. W tym miejscu chcę wyraźnie zasygnalizować, że z pełnym rozmysłem rozmijam się ze świadomością literaturoznawczą różnicującą dwuwartościową jedność „autor-tekst”, zwłaszcza że tekst artystyczny w tym studium jest skorelowany z biograficznym aspektem (autor spoza dzieła), a więc tekstem nietożsamym z artystyczną formą wyrazu. Wszak problem ten (drażony we współczesnej bachtinologii) istnieje poza wypracowaną w mojej monografii metodologią, skupioną na budowaniu odmiennego metakontekstu (teoretyczno-artystycznego), w którym biografia funkcjonuje na odpowiedniej doń, immanentnej zasadzie.

W centrum moich rozważań znalazły się utwory, które w różnym stopniu antycypują wątki ekofilozoficzne, ukazują nowe spojrzenie na traktowanie zwierząt bądź stawiają problemy dotyczące kondycji ludzkiej, istoty człowieczeństwa i natury człowieka, ale nie w kluczu wyłącznie antropologicznym, lecz w kontekście jego etycznej odpowiedzialności za postępowanie wobec świata zwierząt.

³⁶ A. ŻYCHLIŃSKI: *Zwierzę, którego nie ma. Experimentum de hominis natura*. „Konteksty” 2009, nr 4, s. 51.

³⁷ D. LISZEWSKI: *Czy etyka ochrony zwierząt...*, s. 321–322.

Животное как субъект в русской художественной литературе В кругу экофилософских проблем

Резюме

Предлагаемая работа, являясь первой научной монографией о животных в польском и европейском литературоведении по истории русской художественной литературы, ставит задачей представить читателю материал для знакомства с гуманистическим отношением к животному как субъекту, и в целом животному миру, с опорой на произведения двух последних столетий. Вопрос нравственной ответственности, равно как и безответственности, в условиях непростых отношений «человек — животное» последовательно рассматривается на целом ряде текстов художественной прозы, а также поэзии, в четырёх главах исследования в контексте проблематики, определяемой в западноевропейском литературоведении (литературной критике) термином *animal studies*, с учётом нового направления в польской и русской науке, характеризующего как экофилософия, или экофилософская мысль. Предметом этого направления следовало бы считать широко понимаемое этическое отношение человека к животным, преодолевающее, отвергающее общераспространенный и всепроникающий до сих пор антропоцентризм.

Работа состоит из введения, четырех разделов, заключения, списка литературы и указателя авторов произведений. Во введении поднимаются вопросы методологии, а также дается краткий обзор критической и теоретической литературы. В первом разделе — *К вопросу о личной и видовой субъектности животного. Нравственный статус животных на фоне развития экофилософской мысли (не только российской)* — предпринимается попытка определения животного как субъекта, его места в истории философии на протяжении веков, с особым упором на отношение к животным в русской (российской) научной мысли. Вторая глава — *Животное как персона / предмет / существо низшего рода в русской литературе второй половины XIX века. Лев Толстой, Фёдор Достоевский и другие* — посвящена анализу образов животных в творчестве писателей-классиков: Ивана Тургенева, Антона Чехова, Николая Щербины, Владимира Черткова, Владимира Соллогуба, Николая Лескова, Всеволода Гаршина и др. В третьей главе — *Русская литература первой половины XX века о «братьях наших меньших». От Велимира Хлебникова к Даниилу Андрееву* — обсуждается вопрос отношения к животным в связи с охотой, насилием, истязаниями, зверством, а также вегетарианством и пр., в произведениях таких писателей и поэтов, как Сергей Есенин, Николай Заболоцкий, Лидия Зиновьева-Аннибал, Елена Гуро, Александр Добролюбов, Александр Куприн, Владимир Арсеньев, Михаил Пришвин, Андрей Платонов и др. В литературе этого периода писатели обращают особое внимание, в частности, на эмоцио-

нальную связь детей и животных. Новой становится мысль о необходимости защиты природы (животное на свободе, свободный, не одомашненный, не прирученный зверь). Четвёртая глава – *Влияние опыта XX века на экоэтические тенденции в послевоенный и современный период развития русской литературы. От геноцида к биоэтике* — затрагивает сложный вопрос о животном как беззащитной жертве тяжелых условий: войны, ГУЛАГа, голода, политической системы (коллективизации в деревне), урбанизации и последствий цивилизации в творчестве Виктора Астафьева, Владимира Тендрякова, Анастасии Цветаевой, Варлама Шаламова, Валентина Распутина и др. Обсуждается также проблема отношения человека к животным и в условиях не столь экстремальных — у Чингиза Айтматова, Андрея Битова, Вениамина Блаженного, Светланы Василенко и др. Объектом писательской критики и осуждения во второй половине XX века становятся, в первую очередь, такие явления, как охота, браконьерство и истязания животных. Принятая в исследовании диахронная композиция, при которой организующим центром анализа выступают указанные мотивы этического отношения (определённых видов животных/зверей), даёт возможность проследить эволюцию взаимодействия «животное как субъект и ego человек или часть с ним единой природы, как посредник, арбитр, заинтересованное лицо, наблюдатель» на уровнях героя, рассказчика и писателя в русской художественной литературе, начиная с середины XIX века до наших дней.

Как показал проведенный анализ, в русской литературе писатели довольно часто обращались к животному миру, проявляя большой интерес к экоэтическим и гуманитарным вопросам общего у человека с животными бытия. Объектами художественного изображения становились такие животные, как конь, собака, кот, медведь, режее свинья, корова, верблюд, из птиц — голубь и воробей, среди насекомых — муха, муравей, пчела и таракан. Наиболее часто русские писатели обращались к изображению лошади, что для российской ментальности следует считать не случайным. В результате проделанного исследования делается вывод о том, что в отношениях человек — животное в русской литературе центр тяжести переносится с антропоцентризма на биоцентризм. Среди наиболее показательных представителей биоцентризма следует указать Черткова, Хлебникова, Д. Андреева, Астафьева. Среди писателей, характеризующихся особо сочувственным отношением к животным, подчеркнута этическим интересом к животному миру в целом, несмотря на их собственную непростую жизнь и крайне тяжелые житейские обстоятельства (ссылка, ГУЛАГ), в первую очередь следовало бы назвать А. Цветаеву и В. Шаламова.

Russian literature and animals empowerment Eco-philosophical issues

Summary

The research is devoted to the selected problems related to eco-philosophical issues analysed on the basis of Russian literature of the last two centuries — issues so far absent in literary studies discourse of the contemporary Polish and European Russian studies. The author searches and analyses philosophical problem concerning relation and interaction between people and animated nature represented mainly by animals, with consideration of assessment and moral qualification of human actions resulting from this relation (eco-ethics). The purpose of the thesis is to determine and understand quality of human existence and coexistence with other species on the basis of selected literary works (prose and poetry) as well as journalism.

This interdisciplinary thesis combining the disciplines of literary studies and natural history, is an attempt to contribute to the studies called the Third Culture (term introduced by John Brockman) which includes various disciplines of natural science (and exact sciences) and humanities. The lecture given by Charles Snow at the end the fifties considerably contributed to the rapid development of these disciplines. Snow distinguished and described growing split between two cultures: traditional humanities and sciences. At present these sciences and humanities create one current in culture — the Third Culture. Its representatives synthetically combine in their work various disciplines depending on current needs. In Brockman's opinion in humanistic science, whose representatives have hermetic and marginal disputes, old ideas are only transformed while in natural sciences creative questions are put, new information appears and problems are formulated anew. Nowadays, according to Brockman, the Third Culture strongly attracts the representatives of humanities who think that ideas should be verified in compliance with empirical facts, and everything humanities are concerned with (e.g. literary studies) should take account of achievements of natural sciences. The author takes into consideration achievements of socio-biology, zoosemiotics and cognitive ethology — sciences exploited by eco-philosophy. The thesis presents the relation 'human being – animal' in a historical process against the background of the development of philosophical and natural sciences. Therefore, an arrangement of the material is determined by non-literary phenomena, e.g. Darwin's theory of evolution.

The thesis consists of four chapters. In the first chapter — *Individual and species subjectivity of animals. Moral status of animals against the background of the development of eco-philosophical thought (not only Russian)* — the author attempts to describe animals as a subject, taking into consideration various concepts of subjectivity of

animals, to determine the place of an animal in philosophy of nature over the centuries, and to analyse an attitude towards animals in Russian philosophy (e.g. Vladimir Solovyov, Vasily Rozanov, Pyotr Kropotkin). The second chapter — *Animal as a person / thing / inferior existence in Russian literature of the second half of the 19th century. Lev Tolstoy, Fyodor Dostoyevsky and others* — is devoted to the review of the relation 'human being – animal' in the works of the title corypheuses and writes such as Nikolay Shcherbina, Ivan Turgenev, Vladimir Sollogoub, Anton Chekhov, Vsevolod Garshin, Vladimir Chertkov. The third chapter — *Russian literature of the first half of 20th century about "younger brothers". From Velimir Khlebnikov to Daniil Andreyev* — describes problems concerning overcoming anthropocentrism in relations between people and animals, hunting, vegetarianism and cruelty to animals. The starting point for the discussion are works of the writers: Khlebnikov and Andreyev. The above issues are also analysed on the basis of the works of Mikhail Artsybashev, Sergei Yesenin, Andrei Platonov, Alexander Dobrolubov, Nikolaj Zablocki, Lidija Zinov'eva-Annibal, Jelena Guro, Aleksandr Kuprin, Mikhail Prishvin and others. In the fourth, the most extensive chapter — *Influence of the 20th century experiences on the eco-ethical tendencies in the post-war and contemporary Russian literature. From genocide to bioethics* — the author makes attempts to show an animal as a victim of war, gulag, starvation, collective farming and civilization development in the works of Viktor Afanasyev, Anastasia Tsvetaeva, Varlam Shalamov, Vladimir Tendryakov, Valentin Rasputin. The last chapter is devoted to the interpretation of the complex relation 'human being – animal' not only in extreme conditions but also in ordinary, unexceptional ones, e.g. in the works of Chyngyz Aitmatov, Andrei Bitov, Svetlana Vasilenko.

The thesis reflects human attitude towards animals in the works in which an animal has not been presented as a mask, symbol, allegory but as an animal in the literary sense. Therefore, the works presenting images of animals which have nothing to do with ethological truth (e.g. fable) have not been taken into account in this thesis. It represents modern trend of posthumanities. Posthumanities is an ethical and intellectual attitude which among others supports scientifically and legitimizes actions aimed at protecting various species, and which promotes studies in 'human being – animal' relations called in short *animal studies*. The studies originated in the western intellectual thought long time ago and nowadays they are defined as interdisciplinary studies and institutional academic discipline in the academic process. The thesis is aimed at propagation of the studies in Poland.

The author tries to prove that in the Russian literary works an animal is not merely a pretext for exploring extensive implications of the ideology which rejects both instrumental, purely utilitarian attitude towards animals and primitive or sentimental anthropomorphism and introduces instead thinking which is rational, scientifically justified and ontologically and ethically prolific.

Na okładce zamieszczono pochodzące ze stron internetowych — za zgodą ich administratorów — fotografie pisarzy: dwa zdjęcia Antona Czechowa — w Jałcie w otoczeniu dwóch psów (fot. S. Linden) oraz w Mielichowie z psem; Aleksandra Kuprina z psem Sapsanem; dwa zdjęcia Czingiza Ajtmatowa — z owcami w tle (fot. A. Fiodorow) oraz w towarzystwie wielbłąda (fot. A. Żorobajew); Warłama Szalamowa z kotką Muchą; Andrieja Wozniesińskiego z psem Dżulbą; Anastasiją Cwietajewą z psem; Josifa Brodskiego z kotem Mississippi (fot. J. Schmalz); Władimira Majakowskiego z psem Bulką; Lwa Tołstoja z koniem Delirem (fot. K. i K. Bułła); Michaiła Priszwina z psem Żalką; wykorzystano także dwa zdjęcia Wasilija Bielowa — z W. Grieczuchinem i spanielem Janką oraz z białym pieskiem, udostępnione dzięki uprzejmości Wdowy po pisarzu.

Na stronach rozdziałowych zamieszczono grafikę autorstwa Barbary Konopki
Rysunek wykonany został na podstawie fotografii rzeźby Hugo Rheinholda
Affe mit Schädel (1893) zwanej *Małą Darwiną*

Redakcja: Olga Nowak
Projekt okładki: Paulina Dubiel
Redakcja techniczna: Barbara Arenhövel
Korekta: Lidia Szumigała
Łamanie: Marek Zagniński

Copyright © 2020 by
Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
Wszelkie prawa zastrzeżone

ISSN 0208-6336
ISBN 978-83-226-3879-8
(wersja papierowa)
ISBN 978-83-226-3880-4
(wersja elektroniczna)

Wydawca
Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
ul. Bankowa 12B, 40-007 Katowice
www.wydawus.us.edu.pl
e-mail: wydawus@us.edu.pl

Wydanie II. Poprawione i uzupełnione.
Ark. druk. 23,75. Ark. wyd. 26,5. PN 3933.
Papier offset. kl. III, 90 g Cena 44,90 zł (w tym VAT)

Druk i oprawa: Volumina.pl Daniel Krzanowski
ul. Księcia Witolda 7-9, 71-063 Szczecin